

BƯỚC ĐẦU NHẬN DIỆN tham nhũng chính sách và lợi ích nhóm

PGS, TS PHẠM HƯƠNG TRÀ*

Tham nhũng chính sách là khái niệm mới, chưa được đề cập chính thức trong các văn bản quy phạm pháp luật của Việt Nam. Tuy nhiên, khi gõ cụm từ “*tham nhũng chính sách*” trên Google (ngày 26 - 7 - 2017) cho kết quả trong vòng 0,53 giây có 18.200 bài viết liên quan. Cùng với điều đó, các câu từ với nội hàm tương tự như “lợi ích nhóm” theo hàm ý tiêu cực; “điều chỉnh chính sách theo hướng có lợi cho một nhóm xã hội nào đó”, “cài cắm vào luật những nội dung không vì lợi ích chung, mà vì lợi ích riêng của đơn vị, ngành hay một nhóm người nào đó”; “lợi ích nhóm trong khi ban hành các văn bản pháp quy”, “lợi ích nhóm còn lộ diện trong các văn bản của các cơ quan chức năng trong thực thi chính sách”... đã được các phương tiện truyền thông nói tới rất nhiều. Có thể nói, đây là hiện tượng tham nhũng không phải mới nhưng tỏ ra khó có thể ngăn chặn bởi tính phức tạp, khó nhận diện, không dễ phát hiện.

Tham nhũng chính sách là tổng hòa các hành vi lạm dụng chức vụ, quyền hạn hoặc sử dụng mối quan hệ nhằm trục lợi trong quá trình hoạch định, thực thi và đánh giá chính sách. Phát biểu chỉ đạo Hội nghị học tập, quán triệt Nghị quyết Trung ương 4 (khóa XII) tại Đảng bộ Văn phòng Chính phủ ngày 30 - 12 - 2016, Thủ tướng Nguyễn Xuân Phúc đã lưu ý trong việc tham mưu, đề xuất các chính sách phải tuyệt đối tránh “lợi ích nhóm”, chống “tham nhũng chính sách”.

Kết quả nghiên cứu này được chúng tôi phân tích dựa trên 1.200 cán bộ, công chức các cấp từ trung ương tới cơ sở và người dân của 6 tỉnh, thành gồm: Hà Nội, Hà Giang, Đà Nẵng, Khánh Hòa, Thành phố Hồ Chí Minh, Cần Thơ năm 2017. Đây là cuộc khảo sát nằm trong khuôn khổ đề tài thuộc chương trình khoa học “Nghiên cứu các luận cứ khoa học để đảm bảo sự ổn định và phát triển bền vững chế độ chính trị ở Việt Nam”.

1. Biểu hiện của tham nhũng chính sách và lợi ích nhóm

Kết quả khảo sát 1.200 người cho thấy, sự đa dạng của biểu hiện tham nhũng chính sách.

*Học viện Báo chí và Tuyên truyền

Có tới hơn 1/2 người khẳng định tham nhũng chính sách được thể hiện là “chính sách tạo ra lợi thế rõ ràng nghiêng về một số nhóm nhất định trong xã hội” chiếm 57,4%. Điều này thể hiện mối liên hệ mật thiết giữa “nhóm lợi ích” và “tham nhũng chính sách”. Một số nhóm lợi ích hoạt động mạnh, bằng cách này, cách khác có quan hệ mật thiết với một số nhà hoạch định chính sách đến mức được gọi là nhóm lợi ích thân hữu. Những nhóm lợi ích này với tiềm lực kinh tế mạnh và sự vận động bằng kinh tế với nhiều hình thức khác nhau đã tạo ra sự nghiêng lệch trong cán cân chính sách - vốn cần thiết phải cân bằng với tính cách là người đại diện cho các tầng lớp dân cư của xã hội¹.

Việc đánh giá, định giá tài sản công không đúng thực tế hoặc nhằm biến tài sản công thành tài sản tư cũng được cho là biểu hiện của tham nhũng chính sách với tỷ lệ không nhỏ 43,6%. Cách thức vận động chính sách có ẩn chứa hành vi hối lộ hoặc một bộ phận cố tình làm sai lệch chính sách so với ban đầu nhằm trục lợi là hai phương án tiếp theo mà người trả lời cho rằng đó là biểu hiện của tham nhũng chính sách với tỷ lệ tương ứng là 36,7% và 30,3%. Thậm chí, có một số người được hỏi còn cho rằng, các chính sách được xây dựng, ban hành không có khả năng thực thi chiếm 9,5%. Chẳng hạn, Thông tư liên tịch số 06/2013/TTLT được ban hành ngày 28 - 2 - 2013 của liên Bộ: Bộ Khoa học và công nghệ, Bộ Công thương, Bộ Công an, Bộ Giao thông vận tải về sản xuất, nhập khẩu, kinh doanh và sử dụng mũ bảo hiểm trong đó quy định phạt với người đội mũ không đáp ứng tiêu chuẩn kỹ thuật áp dụng như đối với hành vi không đội mũ bảo hiểm hoặc đội mũ bảo hiểm không cài quai đúng quy cách, từ 100.000 đến 200.000 đồng. Ngay khi vừa ban hành ra, tuy chưa đến thời điểm áp dụng nhưng đã vấp phải phản ứng rất mạnh trong dư luận. Bộ Tư pháp cũng ngay lập tức có ý kiến phản đối quy định này. Thông tư số 06 đã bị dừng việc ban hành để xem xét sửa đổi cho phù hợp với quy định của pháp luật.

Tham nhũng chính sách bao gồm nhiều hành vi khó nhận biết khác nhau được thực hiện nhờ vào những “mối quan hệ ngầm”, những hoạt động “bên lề”² hoặc dùng vị trí chính trị, ảnh hưởng chính trị để can thiệp vào việc có hoặc không đưa ra một quyết định mang tính chính trị như một chính sách, đạo luật, hiệp định, hiệp ước, thỏa thuận... một cách thiên vị nhằm mục đích vụ lợi.

Một chính sách được ra đời, theo đúng quy trình phải trải qua 4 giai đoạn: giai đoạn đưa ra các cơ sở xây dựng chính sách, giai đoạn hoạch định chính sách, giai đoạn triển khai/tổ chức thực hiện chính sách và giai đoạn đánh giá việc thực hiện chính sách. Trong quá trình khảo sát, người trả lời ít nhiều đều cho rằng tham nhũng chính sách đều xuất hiện ở cả 4 giai đoạn xây dựng chính sách. Tuy nhiên, tỷ lệ lớn người được hỏi cho rằng ở giai đoạn 3 - giai đoạn triển khai chính sách chính là khâu mà hiện tượng tham nhũng chính sách thường xảy ra nhiều nhất chiếm 56,3%. Lý giải cho điều này là bởi ở giai đoạn này, các nguồn lực (chủ yếu là kinh tế) của nhà nước được huy động để thực hiện chính sách. Những kẻ tham nhũng sẽ cấu kết với nhau để “đấu thầu”, “chỉ định thầu”, “xin - cho”, “lại quả”, “bôi trơn”... và hậu quả của nó là nhiều máy móc đã qua sử dụng được nhập khẩu nhưng không thể sử dụng ở Việt Nam, nhiều công trình xây dựng bị rút lõi dẫn đến chất lượng không đảm bảo, nhiều chủ đầu tư và nhà thầu cấu kết....

Trong giai đoạn thứ hai, có 24,9% xác định có tham nhũng chính sách ở giai đoạn này mặc dù sự thể hiện với những hình thức rất tinh vi. Nhóm lợi ích có thể “chèn” các câu chữ vào văn bản quy phạm pháp luật, nhất là những câu chữ liên quan đến lợi ích của họ. Họ có thể thêm các thủ tục, các loại “giấy phép con” sao cho họ có nhiều kẽ hở nhất để có thể lợi dụng được. Thậm chí, chúng nhân danh sự “chặt chẽ” trong quản lý nhà nước, nhân danh “an ninh quốc gia”, nhân danh “lợi ích nhân dân”... Kết

quả là chủ trương, chính sách một đảng, khi thực hiện lại một nẻo, xung đột pháp lý, xung đột chính sách là hiện tượng nhức nhối đến nay vẫn chưa giải quyết được. Có thể coi đó là một trong những nguyên nhân khiến chúng ta dù đã thực hiện chiến lược cải cách hành chính gần 20 năm nay, nhưng vẫn chưa đạt được kết quả mong muốn.

Để nhằm giảm thiểu hiện tượng tham nhũng chính sách thì ngay khâu đầu tiên, các nhà hoạch định chính sách phải khảo sát, điều tra nhằm sắp xếp được thông tin cũng như thứ tự quan tâm, ưu tiên cần giải quyết của các nhóm xã hội.

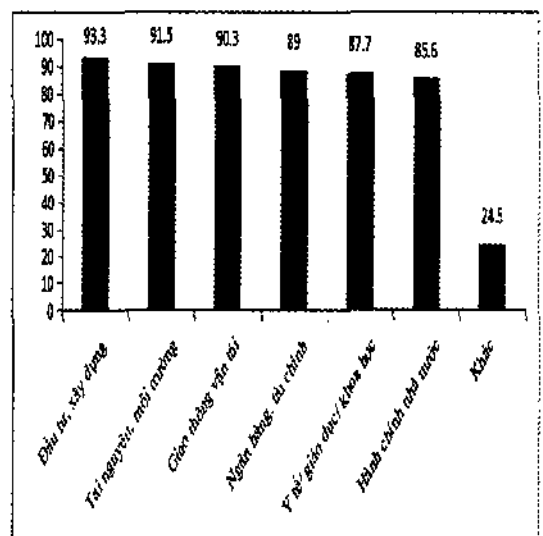
Thực tế, ở Việt Nam cũng đã có tiến hành khảo sát, lấy ý kiến của người dân bằng nhiều hình thức khác nhau như thông qua cuộc họp tiếp xúc cử tri, đăng tải trên các phương tiện truyền thông đại chúng... thậm chí có hẳn trang web dự thảo online với mục đích là nơi để cử tri cùng các đại biểu quốc hội xây dựng luật. Theo đó, nếu thông tin được tiếp nhận, xử lý khách quan, bình đẳng thì cơ sở xây dựng chính sách cũng đáp ứng nhu cầu của xã hội tốt hơn. Tuy nhiên, trên thực tế những nhóm có thế mạnh (thường là về tài chính hoặc địa vị xã hội) tìm nhiều cách, nhiều nguồn khác nhau để "cài" thông tin nhằm làm cho các cơ quan chức năng (được giao nhiệm vụ xây dựng chính sách) quan tâm hơn đến vấn đề của họ. Và như vậy, những nhóm yếu thế như nông dân, người ở khu vực nông thôn, nhóm ở nơi ít có cơ hội tiếp cận với các phương tiện truyền thông đại chúng hiện đại (internet)... sẽ khó có thể đưa ra được tiếng nói của mình. Cũng có thể vì điều này mà có tới 15,4% người được hỏi trả lời tham nhũng chính sách xuất hiện cả ở giai đoạn đưa ra các cơ sở xây dựng chính sách.

Có thể nói, khác với hành vi "tham nhũng" thông thường dễ nhận diện hơn, "tham nhũng chính sách" là loại tham nhũng cực kỳ nguy hiểm nhưng phát hiện lại rất khó. Nguy hiểm là bởi chỉ cần thông qua một vài câu, một vài con số, một vài điều khoản, một sự bổ sung điều

chính quy hoạch hay chủ trương cấp vốn... trong một chính sách nào đó. Cũng phải nói thêm, tham nhũng chính sách này thường diễn ra ở những lĩnh vực liên quan đến tài nguyên, môi trường, đất đai... hơn là xảy ra với những chính sách an sinh xã hội (minh chứng cụ thể sẽ được phân tích cụ thể ở phần *Tham nhũng chính sách và mức độ biểu hiện trong các lĩnh vực kinh tế - xã hội*). Do vậy mà lợi ích về mặt kinh tế đem lại cho các nhóm lợi ích (lúc này trở thành công khai, ít khi bị phát giác là hành vi tham nhũng) là rất lớn có thể lên tới hàng trăm, hàng ngàn tỷ đồng. Tham nhũng chính sách cũng khó phát hiện là bởi nó là dạng tham nhũng diễn ra công khai dựa trên những văn bản pháp lý theo đúng pháp luật.

2. Tham nhũng chính sách và mức độ biểu hiện trong các lĩnh vực kinh tế - xã hội

Cũng tương tự với hành vi tham nhũng, tham nhũng chính sách cũng được người trả lời khẳng định là có thể xảy ra trên hầu hết các lĩnh vực kinh tế - xã hội như tài nguyên, môi trường, giao thông vận tải, xây dựng, ngân hàng, hành chính, tư pháp, giáo dục - đào tạo, y tế... Số liệu của nghiên cứu cũng cho thấy không có sự chênh lệch nhiều giữa các lĩnh vực có nguy cơ tham nhũng chính sách.

Biểu: Các lĩnh vực kinh tế - xã hội thường xảy ra tham nhũng chính sách (%)

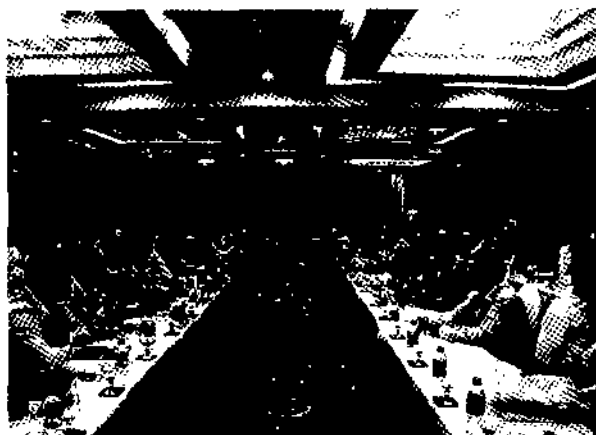
Thiết nghĩ, việc người trả lời nhận thấy khả năng có thể xảy ra tham nhũng chính sách với con số khá cao này cho thấy mức độ phổ biến của hiện tượng này. Điều này chứng tỏ nhiều chính sách quản lý còn bất hợp lý, còn nhiều kẽ hở để lợi dụng luôn lách, như chính sách thuế xuất nhập khẩu, các quy định về thương mại, về cấp phép, cấp hạn ngạch hàng nhập xuất, quản lý hải quan...³. Thêm vào đó, người trả lời cho rằng việc không công khai, cũng như có những đánh giá định kỳ nguyên nhân của những hiện tượng tham nhũng theo lĩnh vực là nguyên nhân lớn nhất khiến hiện tượng tham nhũng chính sách diễn ra với tỷ lệ 81,4%.

Câu hỏi ma trận được thiết lập nhằm tìm hiểu sâu hơn mức độ biểu hiện của các lĩnh vực này, kết quả phân tích cho thấy, cả hai lĩnh vực đầu tư, xây dựng và tài nguyên, môi trường đều là những lĩnh vực được cho là ở mức độ phổ biến (đều có tỷ lệ trên 97% những người trả lời là có xảy ra). Cụ thể, có 70,4% người trả lời mức độ rất phổ biến về tham nhũng chính sách trong lĩnh vực tài nguyên, môi trường, tỷ lệ này ở lĩnh vực đầu tư, xây dựng là 64,1%. Đây cũng là hai lĩnh vực được cho là có mức độ tổn hại tới cộng đồng - xã hội nhiều nhất, với tỷ lệ tương ứng 92,6% (65,4% tổn hại rất nghiêm trọng, 30,7% tổn hại nghiêm trọng), và 94% (49,6% tổn hại rất nghiêm trọng, 44,9% tổn hại nghiêm trọng). Nhằm minh chứng cho những con số trên, trong bài viết đăng trên trang thông tin điện tử tổng hợp của Ban Nội chính trung ương cũng đã nêu 6 lĩnh vực có nguy cơ xảy ra tham nhũng nhiều nhất trong đó có kể tới lĩnh vực đầu tư, xây dựng cơ bản có đoạn viết: “Các nhà thầu thỏa thuận với nhau trong đấu thầu để một nhà thầu trúng thầu thì làm hồ sơ đầy đủ và tốt hơn, còn các nhà thầu khác cùng tham gia đấu thầu gói thầu. Giá bỏ thầu của nhà thầu trúng thầu thường sát giá trần còn các nhà thầu khác thì bỏ giá rất cao hoặc cố ý vi phạm các điều của hồ sơ mời thầu để bị loại ra. Có dự án dự toán duyệt sai về giá trị nhưng các nhà thầu vẫn bỏ sát giá được duyệt sai ấy...”⁴. Hay trong vấn đề về tài nguyên, “bóng

đáng lợi ích nhóm cũng là vấn đề mà nhiều người đặt ra trong vụ tranh cãi giữa Đà Nẵng với Bộ Tài nguyên và Môi trường về nguồn nước sông Vu Gia sau khi có thủy điện Đăk Mi 4. Cho dù Bộ Tài nguyên và Môi trường khẳng định rằng, họ khách quan và không đứng về lợi ích bên nào, song việc 1,7 triệu dân ở hạ du thiếu nước suốt 3 năm qua kể từ khi thủy điện này đi vào hoạt động đã khiến Đà Nẵng “đe” sẽ khởi kiện cơ quan quản lý nhà nước”⁵. Theo báo cáo của Bộ Tư pháp chỉ trong 10 tháng đầu năm 2014, các bộ, cơ quan, địa phương đã kiểm tra và phát hiện 9,017 văn bản (chiếm tỷ lệ 22%) có dấu hiệu vi phạm các điều kiện về tính hợp hiến, hợp pháp⁶. Số liệu từ Thanh tra Chính phủ cho thấy, trong số 528 (gồm 509 vụ khiếu nại, 19 vụ tố cáo) thì khiếu kiện liên quan đến đất đai chiếm tới 80%. Và sau hơn 1 năm quyết liệt vào cuộc xử lý đã có 88% vụ việc được giải quyết. Cũng theo số liệu tổng hợp của Thanh tra Chính phủ, đơn thư khiếu nại, tố cáo liên quan đến đất đai bình quân hàng năm chiếm 69,79% trong tổng số trên 1,2 triệu đơn thư khiếu nại, tố cáo từ năm 2003 đến năm 2010⁷.

Lĩnh vực hành chính nhà nước và y tế - giáo dục - khoa học được cho là nơi ít xảy ra tham nhũng chính sách nhất với tỷ lệ tương ứng là 33,4% và 12,3% trả lời không xảy ra. Tuy nhiên, với thang đo về mức độ biểu hiện của hiện tượng này thì lĩnh vực hành chính nhà nước có tỷ lệ người trả lời rất phổ biến cao hơn hẳn so với lĩnh vực y tế, giáo dục, khoa học.

Tương quan giữa khu vực nghiên cứu với mức độ biểu hiện của các lĩnh vực xảy ra tham nhũng chính sách cho thấy có sự khác biệt trong đánh giá về mức độ biểu hiện cũng như tác hại tới cộng đồng - xã hội. Nhìn khái quát, người được hỏi ở tỉnh Hà Giang trả lời 5/6 lĩnh vực có mức độ phổ biến của tham nhũng chính sách ở tỉnh này là thấp nhất (chỉ có lĩnh vực y tế/ giáo dục/ khoa học tỉnh Hà Giang có tỷ lệ xác định mức độ phổ biến cao nhất trong 6 tỉnh được hỏi). Thành phố Hồ Chí Minh và Hà Nội là hai địa bàn có tỷ lệ người trả lời mức độ phổ

Hội nghị giao ban công tác nội chính và phòng chống tham nhũng 15 tỉnh, thành phố khu vực miền Trung - Tây Nguyên năm 2014 (Ảnh: TL)

biên về tham nhũng chính sách cao nhất. Theo kết quả đo lường công tác phòng chống tham nhũng cấp tỉnh (Bộ chỉ số đánh giá công tác phòng chống tham nhũng cấp tỉnh, gọi tắt là PACA) được công bố ngày 17 - 3 - 2017 cho thấy, có sự chênh lệch khá lớn giữa các tỉnh/thành phố. Năm 2016, địa phương đạt điểm cao nhất (điểm càng cao có nghĩa tình trạng tham nhũng càng ít) là Lào Cai với 77,67 điểm, 2 thành phố lớn là TP. Hồ Chí Minh đạt 69,67 điểm, Hà Nội 65,34 điểm; thấp nhất là Điện Biên 43,85 điểm, Vĩnh Long 43,53 điểm. Có 31 địa phương có điểm số thấp hơn điểm số trung bình trên toàn quốc⁸.

Nếu như đánh giá về mức độ rất phổ biến của hiện tượng là bức tranh với những nét đậm ở khu vực TP Hồ Chí Minh và Hà Nội, thì mức độ tác hại rất nghiêm trọng tới cộng đồng - xã hội cho thấy, bức tranh thứ hai mà độ đậm nhạt lại được khắc họa ở các địa phương khác nhau. Điều đó không có nghĩa là nơi nào có mức độ phổ biến cao thì có nghĩa nơi đó sự tổn hại tới cộng đồng lớn. Chẳng hạn, đối với lĩnh vực y tế - giáo dục - khoa học Hà Giang là địa bàn được cho là có mức độ phổ biến hiện tượng tham nhũng chính sách cao nhất (20,6%) nhưng lại được cho là không ảnh hưởng nhiều tới cộng đồng. Trong khi đó, Hà Nội - khu vực có tỷ lệ thấp hơn đánh giá về mức

độ phổ biến lại có tỷ lệ cao nhất với khoảng cách xa so với khu vực đứng thứ 2 về sức ảnh hưởng tới cộng đồng (40,2%). Cũng tương tự như vậy, ở Hà Tĩnh, Đà Nẵng và Nha Trang được cho là nơi mà ảnh hưởng của tham nhũng chính sách tới cộng đồng nhiều nhất ở lĩnh vực tài nguyên, khoáng sản cũng như lĩnh vực giao thông vận tải. Sờ dĩ có những nhận định trên có thể là do trong hơn một năm qua, tại những khu vực này xảy ra quá nhiều vụ việc ảnh hưởng tới cuộc sống của người dân như Fomusa, quy hoạch bán đảo Sơn Trà hay hàng loạt vấn đề nóng về tài nguyên và môi trường được thể hiện trong cuộc họp báo quý 1 năm 2017 của tỉnh Khánh Hòa⁹...

Khác với tham nhũng thông thường - nơi mà những kẻ có hành vi tham nhũng được liệt kê là khá đa dạng từ những “quan chức” ở nông thôn bót xén tiền dân đóng góp tới một bộ phận cán bộ quân đội phụ trách tài chính - hậu cần, từ một số phóng viên, nhà báo vùi vĩnh tới những cán bộ dự án chạy thầu, chạy vốn rồi đến những cán bộ cấp cao làm trong những cơ quan điều tra, Viện Kiểm sát... Tham nhũng chính sách được cho chỉ có thể xuất hiện ở nhóm có chức vụ, quyền hạn - nơi mà tiệm cận gần nhất với việc cho ra đời các chính sách xã hội. Trong thực tế, chính sách của Đảng và Nhà nước ta hiện nay bao gồm cả một hệ thống văn bản pháp quy từ hiến pháp đến các luật, nghị quyết của Quốc hội, của Chính phủ đến thông tư của các bộ đều do một hệ thống cơ quan có thẩm quyền soạn thảo. Số liệu phân tích cho thấy, nhóm được cho là để có cơ hội tham nhũng chính sách nhất chính là “những người có chức quyền” (chiếm 99,8% số người được hỏi), đứng thứ hai là nhóm “những người trực tiếp thực hiện chính sách tại địa phương, đơn vị” (98,3%). Điều này một lần nữa khẳng định lý do tại sao người trả lời chọn giai đoạn triển khai chính sách là khâu mà tham nhũng chính sách thường xảy ra nhất. Ở vị trí thứ 3 là nhóm kiểm toán và những người tham gia xây dựng chính sách (đều có tỷ lệ 97,1%). Theo đánh giá của người được hỏi, nhóm báo chí truyền

thông và ủy ban kiểm tra là hai nhóm có nguy cơ thấp nhất có cơ hội tham nhũng chính sách.

3. Một vài gợi ý về giải pháp nhằm giảm thiểu tham nhũng chính sách

Có thể nói, tham nhũng chính sách và lợi ích nhóm ở Việt Nam đang có sự gắn kết chặt chẽ và len lỏi vào nhiều lĩnh vực kinh tế - xã hội, làm cản trở tới việc định hướng phát triển xã hội của nước ta. Vậy làm thế nào để có thể ngăn ngừa tham nhũng chính sách, một số giải pháp được nhóm nghiên cứu gợi ý tham khảo gồm:

Thứ nhất, xây dựng đội ngũ cán bộ có chuyên môn, đạo đức nghề nghiệp. Không phải ngẫu nhiên mà trong bài phỏng vấn Giáo sư Kenichi Ohno, Viện Nghiên cứu kinh tế Nhật Bản chia sẻ góc nhìn về quy trình xây dựng chính sách, chiến lược ngành của Việt Nam tại Diễn đàn phát triển Việt Nam khẳng định cần thiết phải có sự tuyển chọn từ các chuyên viên, công chức trẻ, có trình độ, từ các bộ ngành để tham gia, lồng ghép ý tưởng. Nhóm này sẽ chịu trách nhiệm xây dựng chính sách cho toàn chính phủ, thường xuyên có tương tác hai chiều với thủ tướng và các bộ, cơ quan thực thi chính sách¹⁰.

Thứ hai, xây dựng chính sách cần dựa trên bằng chứng thực tiễn, bằng chứng khoa học thông qua kết quả của cuộc khảo sát khách quan, trung lập; thông qua các cuộc trao đổi thảo luận công khai (bằng nhiều hình thức khác nhau: trực tiếp, trên các phương tiện truyền thông, cuộc hội thảo...). Huy động tối đa sự tham gia của người dân, những đối tượng mà chính sách tác động cũng như huy động sức mạnh của truyền thông trong việc tuyên truyền. Cùng với điều đó, việc phân tích các bối cảnh, khả năng cũng như các nhân tố ảnh hưởng tới hiệu quả của chính sách là rất quan trọng. Sau khi đã có sự thảo luận kỹ càng, lúc này ai chấp bút hoàn thiện chính sách không còn quan trọng.

Thứ ba, công tác rà soát cơ chế hiện hành (cần tiến hành định kỳ 3 - 5 năm/lần) cho tới

việc tuân thủ pháp luật nghiêm minh trong việc xử lý những chủ thể tham nhũng cần thực hiện nghiêm minh. Đồng thời, cũng cần giảm bớt sự can thiệp quá sâu của Chính phủ trong quá trình xây dựng và hoạch định chính sách. Chính phủ hạn chế thậm chí không nên đưa ra chiến lược phát triển ngành cũng như kiểm soát quyền lực của các cơ quan có thẩm quyền thay vào đó cần nhiều hơn sự tham gia của người dân, của các đối tượng hưởng lợi.

1. Hoàng Văn Luân: *Lợi ích nhóm và vấn đề nhóm lợi ích ở Việt Nam hiện nay*, t. 30, Tạp chí Khoa học Đại học Quốc gia Hà Nội, Khoa học Xã hội và nhân văn, số 1(2014), 2014, tr. 1 - 10.

2. Vương Tuấn Anh: *Tham nhũng chính sách là loại tham nhũng cực kỳ nguy hiểm*, 2014, <http://hanoimoi.com.vn/Tin-tuc/Doi-thoai/657792/tham-nhung-chinh-sach-h-la-loai-tham-nhung-cuc-ky-nguy-hiem>, truy cập ngày 20 - 7 - 2017.

3. Đặng Văn Thanh: *Tham nhũng - nhận dạng và các chế tài pháp lý*, <http://www.sav.gov.vn/24-1-ndt/tham-nhung-nhan-dang-va-cac-che-tai-phap-ly.sav>, truy cập ngày 20 - 7 - 2017.

4. *Những lĩnh vực thường xảy ra tham nhũng*, <http://noi-chinh.vn/nghien-cuu-trao-doi/201306/nhung-linh-vuc-thuong-xay-ra-tham-nhung-291483/>

5. Phạm Dương: *Tham nhũng chính sách*, <http://nld.com.vn/thoi-su-trong-nuoc/tham-nhung-chinh-sach-20140225231632928.htm>, 2014.

6. Phương Lam: *Lắp lỗ hổng làm chính sách*, <http://www1.napa.vn/blog/lap-lo-hong-lam-chinh-sach.htm>, 2015.

7. Hữu Tuấn: *Giải quyết từ gốc các mâu thuẫn về đất đai*, đăng trên Báo Đầu tư online ngày 6 - 11 - 2013.

8. Công Phương: *PACA 2016: Lào Cai chống tham nhũng tốt nhất, Vinh Long 'bét' bảng*, <http://vietnammoi.vn/paca-2016-lao-cai-chong-tham-nhung-tot-nhat-vinh-long-bet-bang-24127.html>, 2017.

9. Nguyễn Văn: *Hàng loạt vấn đề nóng về TN&MT*, <http://baotainguyenmoitruong.vn/thoi-su/201704/hop-bao-quy-i2017-tinh-khanh-hoa-hang-loat-van-de-nong-ve-tn&mt-2801498/>, 2017.

10. Giáo sư Kenichi Ohno: Viện Nghiên cứu kinh tế Nhật Bản chia sẻ góc nhìn về quy trình xây dựng chính sách, chiến lược ngành của Việt Nam tại Diễn đàn phát triển Việt Nam: *Đổi mới quy trình làm chính sách của Việt Nam*, Thông tin Cải cách nền hành chính nhà nước đăng lại bài của tác giả Phương Loan trên báo điện tử Vietnamnet.vn.